

*** Horkheimer, M.: Tradiční a kritická teorie. pp. 1-21. (studovna FSS)**

Max Horkheimer Tradiční a kritická teorie

Za dnešního stavu vědy se nezdá být obtížné odpovědět na otázku, co je teorie. Teorie je v běžném výzkumu považována za souhrn vět nějakého oboru, vzájemně propojených tak, aby z jedné z nich mohly být odvozeny věty zbývající. Čím menší je množství prvotních principů vzhledem k odvozeným důsledkům, tím dokonalejší je teorie. Její skutečná platnost spočívá v tom, že odvozené věty jsou v souladu s faktickými událostmi. Naopak, jestliže se mezi zkušeností a teorií objeví rozpory, je třeba tu či onu změnit. Buď bylo špatné pozorování, nebo nejsou zcela v pořádku teoretické principy. A tak co se týče fakt, zůstává teorie neustále hypotézou. Je třeba počítat s její změnou, pokud při zpracovávání materiálu vyjdou najevo nesrovnalosti. Teorie je vědění nahromaděné do takového tvaru, který umožňuje co nejzvrubnější popis faktů. Poincaré připodobňuje vědu ke knihovně, jejímž posláním je nekonečný růst. V úloze knihovníka zajišťujícího přírůstky vystupuje experimentální fyzika, která obohacuje vědění tím, že opatřuje materiál. Matematická fyzika jako teorie přírodních věd v nejpřísnějším smyslu má za úkol sestavení katalogu. Bez katalogu by knihovna navzdory svému bohatství nemohla sloužit. „Taková je tedy úloha matematické fyziky, musí být v čele sjednocení tak, aby... zvyšovala efekt užitečnosti.“¹ Za konečný cíl teorie se považuje univerzální vědecký systém. Není omezen na určitou oblast, nýbrž zahrnuje všechny dostupné předměty zkoumání. Oddělení věd je zrušeno s tím, jak jsou věty vztahující se k rozmanitým oborům převáděny na jednotné premisy. (138) Stejný pojmový aparát, který existuje pro určování neživé přírody, slouží i k uspořádávání přírody živé, a každý, kdo si jednou osvojil jeho užívání, tedy pravidla odvozování, zásobu znaků, metodu srovnávání vyvozovaných vět se stanovenými fakty a tak dále, ho kdykoli může využít. K tomuto stavu máme ještě daleko. Taková je v hrubém nárysu dnes rozšířená představa o podstatě teorie. Usiluje o to, aby byla odvozena z počátků novější filosofie. Descartes označuje jako třetí maximu své vědecké metody rozhodnutí „vyvozovati v náležitém pořadí své myšlenky, počínaje předměty nejjednoduššími a nejsnáze poznatelnými, stoupaje povolně jakoby ze stupně na stupeň až k znalosti nejsložitějších, a předpokládaje dokonce řád i mezi těmi, jež přirozeně po sobě nenásledují.“ Odvození, běžné v matematice, má být použito na celou vědu. Řád světa se otevírá deduktivní myšlenkové souvislosti. „Ony dlouhé řetězce docela prostých a snadných důvodů, jichž geometrové obvykle užívají, aby došli svých nejnepohodnějších závěrů, daly mi popud k názoru, že všechny věci, jež se mohou stát předměty lidského vědění, následují po sobě stejným způsobem, a že, když se jen vyhneme tomu, přijímati nějakou věc nepravdivou za pravdivou, a když zachováme vždy pořádek, jakého je zapotřebí k vyvozování jedné z druhých, nemůže býti nic tak vzdáleného, aby se toho na konci nedosáhlo, ani tak skrytého, aby to nebylo objeveno.“² Podle svého filosofického stanoviska považuje logik nejobecnější věty, z nichž vychází dedukce, buď za pouhé zkušenostní soudy, tedy za induktivní věty, jako je tomu u Johna Stuarta Milla, za evidentní úsudky, jako ve směrech racionalistické a fenomenologické orientace, a nebo za libovolná tvrzení, jako v moderní axiomatice. (139) Současná nejpokrokovější logika, reprezentativně ztělesněná v Husserlových *Logických zkoumáních*, označuje teorii za „v sobě uzavřený systém vět vědy v jejím celku“. V pregnantním smyslu je teorie „systematické propojení vět do podoby systematicky

¹ Henri Poincaré, *Wissenschaft und Hypothese*. Německé vydání F. a L. Lindemann, Leipzig 1914, s. 146, vlastní překlad.

² Descartes, *Discours de la methode, II*. Český překlad: *Rozprava o metodě*. Jan Laichter, Praha 1947, s. 24.

³ Edmund Husserl, *Formale und transzendente Logik*, Halle 1929, s. 89.

sjednocené dedukce".⁴ Vědou se nazývá „souhrn určitých vět ... získaný jakoukoli teoretickou prací, z jejichž systematického uspořádání lze vyvodit určité univerzum předmětů".⁵ Základním předpokladem, který musí každý teoretický systém splňovat, je to, že všechny složky jsou bez výjimky a nerozporně vzájemně propojeny. Jednotu, jež vylučuje rozpornost, stejně jako absenci nadbytečných, čistě dogmatických prvků, které nemají vliv na pozorované události, stanovuje Weyl jako nevyhnutelnou podmínku.⁶

Pokud je v tomto tradičním pojetí teorie možné vystopovat nějakou tendenci, je jí směřování k čistě matematickému znakovému systému. Na místech prvků teorie, dílčích závěrů a vět jsou jména empirických předmětů stále častěji nahrazována matematickými symboly. Samotné logické operace jsou stále více racionalizovány až do té míry, že alespoň ve velkých oblastech přírodovědy se teorie stala matematickou konstrukcí.

Vzor úspěšných přírodních věd se snaží následovat humanitní a sociální vědy. S pojmem teorie jako takovým nemá nic společného, že existují rozdíly mezi sociálně-vědními školami zaměřenými spíše na výzkum faktů a školami orientovanými více na prvotní zásady. Pilná sběratelská činnost ve všech oborech dotýkajících se života společnosti, shromažďování nezměrného množství jednotlivostí ke každému problému, empirické výzkumy prováděné formou svědomitých průzkumů veřejného mínění či za pomoci podobných nástrojů, tyto praktiky, které od Spencerovy doby představují velký díl všech aktivit zejména na anglosaských univerzitách, předkládají obraz, jenž se v běžném životě ovládaném navenek spřízněnou průmyslovou výrobou jeví jako abstrakce, jako přemítání nad základními pojmy v klidu psacího stolu, tak příznačné pro část německé sociologie. (140) Nelze pak mluvit o strukturální odlišnosti myšlenkových postupů. Poslední dobou zažívají takzvané duchovní vědy v současné společnosti pouze úpadek; musí se stůj co stůj snažit vyrovnat šťastnějším přírodním vědám, které se nepotřebují zodpovídat ze své účelnosti. Nelze pochybovat o jednotném pojmání teorie, jež se skrývá za vzájemnou různorodostí jednotlivých sociologických škol i za jejich odlišností od přírodních věd. O dobře propracované teorii mají empirici i teoretici shodnou představu. Jejich jednoduché sebevědomé přesvědčení spočívá v tom, že tváří v tvář složitosti společenských problémů a tváří v tvář stavu, v němž se nachází věda, má být práce s obecnými principy nahlížena jako pohodlná a užitečná záležitost. Vědecká práce ať se vytrvale zabývá konkrétním materiálem; na obsáhlé teoretické výklady nelze v dohledné době pomýšlet. Exaktní formulace, obzvláště matematické postupy, jejichž smysl nejúžeji souvisí s výše nastíněným pojetím teorie, jsou oblíbenou metodou taktó uvažujících vědců. Spíše než teorie obecně se v tomto úhlu pohledu stává spornou teorie, kterou navrhl kdosi „shora“, bez vlastního obeznámení s problémy speciální empirické vědy. Rozdíly nacházené mezi společenstvím a společností (Tönnies), mezi mechanickou a organickou solidaritou (Durkheim), mezi kulturou a civilizací (Weber) jako základními formami lidského zespolečnění rázem odhalí svou spornost, pokud by měly být aplikovány na konkrétní problémy. Sociologie při současném stavu výzkumu by se měla vydat obtížnou cestou vymanění se z popisu společenských fenoménů směrem k důkladnému porovnávání, od něž by teprve dospívala k obecným pojmům.

(141) Zde zmíněný rozpor je důsledkem empirické poplatnosti své tradici. Empirici jsou ochotni za nejvyšší věty teorie přijmout pouze uzavřené indukce. A podle jejich názoru k nim věda ještě zdaleka nedospěla. Jejich protivníci považují za správné ještě jiné, na pokračujícím sběru materiálu méně závislé postupy. Tak například sám Durkheim se se základními východisky empiriků sice mnohdy ztotožňuje; jakmile má co dělat s principiálními větami,

⁴ Ibid, s. 79.

⁵ Ibid., s. 91.

⁶ Hermann Weyl, „Philosophie der Naturwissenschaft“. In: *Handbuch der Philosophie*, Abteilung 2, München, Berlin 1927, s.118 a další.

vysloví se pro vypuštění induktivní metody. Roztřídění společenských procesů pouze na základě empirických zjištění není podle něj možné; a nevede také k využitelnému zjednodušení výzkumu. „Jeho úkolem je dáti nám do rukou opěrné body, k nimž bychom mohli připojit jiná pozorování, nežli ta, jimiž jsme dosáhli těchto opěrných bodů. Ale k tomu je třeba, aby roztřídění bylo provedeno ne podle úplného soupisu všech individuálních znaků, nýbrž podle malého počtu znaků, pečlivě vybraných... Ušetří pozorovateli mnoho pokusů, poněvadž jej povede... Musíme si tedy ke svému roztřídění vyvoliti znaky obzvláště podstatné.“⁷ Zda se však k nejvyšším principům dospěje výběrem, nazřením podstaty nebo prostřednictvím jejich prostého ustanovení, je s ohledem na jejich funkci v ideálním teoretickém systému lhostejné. Jisté je, že vědec své více či méně obecné věty hypoteticky aplikuje na nově se vyskytnuvší fakta. Fenomenologicky zaměřený sociolog snadno dospěje k ujištění, že po ustanovení zákona bytí je nepochybné, že se každý jednotlivý případ zachová jemu odpovídajícím způsobem. Hypotetický charakter zákona bytí se však projeví v otázkách, zda v konkrétní situaci exemplář spadá pod příslušné či jemu příbuzné bytí, zda se jedná o výlučný případ jednoho rodu nebo snad o obvyklý případ rodu jiného. (142) Proti sobě vždy stojí na jedné straně myšlenkově formulované vědění, na druhé straně stav věcí, jenž má být věděním pochopen, a toto podřazení, toto nastolení vztahu mezi pouhým zřením či konstatováním stavu věcí a pojmovou strukturou našeho vědění se nazývá teoretické vysvětlení. O různých způsobech třídění se zde není třeba zmiňovat. Budiž jen krátce naznačeno, jak nakládá teorie v tradičním pojetí s vysvětlením dějinných událostí. Zřetelně se to vyjeví ve sporu Eduarda Meyera s Maxem Weberem. Otázku, zda by i po vyloučení jistých vědomých rozhodnutí určitých historických osobností došlo k válkám, které tyto osoby rozpoutaly, označil Meyer za nezodpověditelnou a zbytečnou. Oproti tomu Weber chtěl dokázat, že by pak nebylo možné vysvětlovat dějinné události. V návaznosti na Kriesovy fyziologické studie a na právníky a ekonomy jako jsou Merkel, Liefman a Radbruch, rozvinul „teorii objektivní možnosti“. Vysvětlení poskytnuté historikem stejně jako soudcem nespočívá v celistvém výčtu všech okolností, nýbrž ve zdůraznění souvislosti některých, pro další dějinný vývoj významných složek události a ve vyzdvížení jednotlivých, podstatných procesů. Tato souvislost, čili úsudek, že válka je důsledkem politiky cílevědomého státníka, v sobě logicky obsahuje předpoklad, že v případě, kdy by se tato politika neuskutečnila, nastal by jiný efekt než ten, který se jejím prostřednictvím vysvětluje. Pokud něco slouží jako historická příčina, je možné vždy vyvodit, že pokud by chyběla, nastal by v důsledku známých pravidel vyvozených ze zkušenosti za daných okolností jiný účinek. Pravidla vyvozená ze zkušenosti nejsou přitom ničím jiným než formulacemi našeho obeznámení se s ekonomickými, sociálními a psychologickými souvislostmi. S jejich pomocí konstruujeme pravděpodobný průběh. A to tak, že událost vypustíme a nahradíme tím, co má sloužit k jejímu vysvětlení.⁸ (143) Je to tedy operace s podmínkovými větami, aplikovaná na danou situaci. Za předpokladu okolností a b c d je třeba očekávat událost q, odpadne-li d, nastane r, přidá-li se g, nastane s, a tak dále. Podobné kalkulace patří k logické výbavě historie stejně jako přírodní vědy. Odpovídají teorii v tradičním slova smyslu.

To, co nahlízejí vědci nejrůznějších oborů jako podstatu teorie, fakticky odpovídá až její bezprostřední úloze. Určité ekonomické a společenské mechanismy vyžadují stejně jako manipulace s fyzikální přírodou, aby vědění mělo podobu hypotéz, které se řadí jedna za druhou. Technický pokrok buržoazní doby nelze vnímat odloučeně od takto vykonávané vědecké práce. Jednak jejím prostřednictvím fakta obohacují vědění, pokládáné v daných

⁷ Emile Durkheim, *Les règles de la méthode sociologique*. Český překlad: Pravidla sociologické metody. Orbis, Praha 1926, s. 112.

⁸ Max Weber, „Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik“. In: *Gesammelte Aufsätze*, Tübingen 1922, s. 266.

podmínkách za přínosné, zároveň se dosavadní vědění aplikuje na fakta. Není pochyb, že taková práce odráží nepřetržité převraty a vývoj materiálních základů společnosti. Dojde-li přece jen k osamostatnění pojmu teorie, k její definici na základě vnitřní podstaty poznání nebo jinak nehistoricky, přemění se ve zvěčňující, ideologickou kategorii.

Význam nově odhalených faktických souvislostí pro přebudování dosavadního poznání je stejně jako jejich aplikace na stav skutečnosti cílem, který se nerozpadá na čistě logické a metodologické složky, nýbrž je pochopitelný pouze v návaznosti na skutečné společenské procesy. Odpověď na otázku, proč nějaký objev zapříčiní přeměnu existujících názorů, nelze hledat výlučně v logických úvahách, o to zevrubněji však v rozpornosti určitých částí vládnoucích představ. Vždy lze vytvořit pomocné hypotézy, jejichž prostřednictvím je možné ospravedlnit změnu celé teorie. To, že se libovolně prosazují nové náhledy, je dáno konkrétními historickými souvislostmi, ačkoli pro vědce existují vždy jen imanentní motivy. (144) Dokladem jsou moderní teoretikové poznání, když se u rozhodujících mimovědeckých faktorů odvolávají méně na společenské souvislosti než na roli génia a náhody. To, že 17. století už nepřekonávalo problémy, v nichž se ocitla tradiční astronomie, prostřednictvím nových dodatečných konstrukcí, nýbrž přešlo ke kopernikánskému systému, nebylo dáno výlučně logickými vlastnostmi nového systému. Tím se míní jeho velká jednoduchost, která byla vnímána jako přednost, a to samo o sobě odkazuje k základům společenské praxe každého dějinného období. Způsob, jakým se kopernikánský systém, v 16. století sotva zmiňovaný, stal revoluční silou, spoluutvářel etapu historického procesu, v němž získalo mechanistické myšlení nadvládu.⁹ Závislost přeměny vědeckých struktur na dané společenské situaci se neukazuje pouze v případě tak ucelené teorie, jakou je kopernikánský systém, nýbrž i v každodenních dílčích výzkumných problémech. Zda objevování nových druhů a odrůd v jednotlivých oblastech anorganické či organické přírody, ať už se uskutečňuje v chemické laboratoři či při paleontologických výzkumech, přispívá ke změnám starých klasifikací či je podnětem ke vzniku nových, to nelze v žádném případě odvodit pouze na základě logiky. Teoretikové poznání si zde hledí vypomoci zdánlivě imanentním vědeckým pojmem účelnosti. Účelnost nových definic není dána pouze mírou jednoduchosti a důslednosti systému, nýbrž mimo jiné i zaměřením a cíli výzkumu, které jsou samy ze sebe neodvoditelné a už vůbec ne zřejmé.

A jako vliv materiální skutečnosti na teorii, není ani aplikace teorie na materiální skutečnost pouze vnitřní záležitostí vědy, nýbrž je zároveň společenským procesem. (145) Vztah hypotéz k faktům se ve svém důsledku neodvíjí v hlavách učenců, nýbrž v průmyslu. Poznatky, že hnědouhelný dehet po vystavení určitým vlivům mění barevné vlastnosti, nebo že nitroglycerin, ledek a jiné chemikálie jsou účinné trhaviny, představují nahromaděné vědění, které je v továrních halách velkých průmyslových podniků skutečně aplikováno na fakta. V rámci rozličných filosofických škol se zdá, že jsou to obzvláště pozitivisté a pragmatici, kdo berou ohled na zapojení teoretické práce do životního procesu společnosti. Předpověditelnost a využitelnost výsledků zkoumání označují za úkol vědy. Ve skutečnosti je pro učence tato cílevědomost, víra ve společenskou hodnotu vlastní práce, pouze osobní záležitostí. Stejně tak dobře může věřit v nezávislost, společenskou nadřazenost, neukotvenost vědění jako ve společenský význam svého oboru: tento protikladný výklad ani v nejmenším neovlivňuje jeho skutečné jednání. Učenec a jeho věda jsou zapřažení ve společenském aparátu, výkon vědy je momentem sebezachování, pokračující reprodukcí daného, lhostejno, jaký výklad si pro sebe poskytnou. Musí pouze dostát svému „pojmu“; to znamená vytvořit takovou teorii, jaká byla právě popsána. V rámci společenské dělby práce je úkolem učence uspořádat fakta do

⁹ Tento proces popisuje Henryk Grossmann v pojednání „Die gesellschaftlichen Grundlagen der mechanistischen Philosophie und die Manufaktur.“ In: *Zeitschrift für Sozialforschung*, IV, 1635, s.161 a další.

pojmových řádů a v nich je udržovat, aby on sám a všichni ti, kteří je musí využívat, mohli disponovat co nejširší oblastí fakt. Experiment má ve vědě za úkol konstatovat fakta takovým způsobem, který je speciálně přiměřený právě platnému stavu teorie. Fakta jako materiál, jako látka, jsou dodána zvenku. Věda obstará své jasné, přehledné formulace, tak aby znalosti byly po ruce, kdykoliv je potřeba. Pro učence je přijetí, formulování, racionalizace faktického vědění svébytným druhem spontaneity, teoretickým uplatněním, lhostejno zda se jedná o co nejzvrubnější výklad látky jako v historii a v popisných oborech ostatních speciálních věd či o uchopení množství dat a vyvození obecných pravidel jako ve fyzice. (146) Dualismus myšlení a bytí, rozumu a citu je pro něj přirozený.

Tradiční představa teorie je převzata z vědeckého provozu, který se rozvíjí v souladu s dělbu práce na daném stupni vývoje. Učenec v ní vykonává společenskou činnost ve shodě se všemi ostatními, aniž by souvislosti jednotlivých činností byly bezprostředně zřejmé. V této představě se proto nevyjevuje skutečná společenská funkce vědy, nikoli to, co znamená teorie pro lidskou existenci, nýbrž pouze to, co znamená v uzavřené sféře, v níž se pod vlivem historických podmínek rozvíjí. Ve skutečnosti však vyplývá život společnosti ze společné práce v rozmanitých výrobních odvětvích, a jestliže špatně funguje už sama dělba práce daná kapitalistickým výrobním systémem, nelze jako samostatné a nezávislé vnímat její odvětví, tedy ani vědu. Jsou zvláštními případy umu a způsobu, jimiž se společnost a příroda navzájem prosazují a udržují v jim daných formách. Jsou faktory společenského procesu produkce, ačkoli produktivní ve skutečném smyslu mohou být jen málo nebo vůbec. Žádné uspořádání průmyslové a zemědělské výroby ani žádné oddělení takzvaných vedoucích a výkonných funkcí, služeb a činností, duševních a manuálních úkonů není věcným či přirozeným stavem; vyplývá povětšinou ze způsobu výroby uvnitř konkrétních společenských forem. Víze samostatnosti pracovních procesů, jejichž průběh by bylo možné odvodit z vnitřní podstaty jejich předmětu, je stejně iluzivní jako svoboda hospodářských subjektů v buržoazní společnosti. Zatímco i ve svých nejsložitějších kalkulacích se podrobují nepřehlédnutelnému společenskému mechanismu, domnívají se, že jednají na základě osobních rozhodnutí. Falešné sebevědomí buržoazních učenců v době liberalismu se promítá do nejrůznějších filosofických systémů. (147) Svůj obzvlášť výstižný výraz našlo na přelomu století v novokantovství marburgského ražení. Z jednotlivých prvků teoretické činnosti odborníků se zde stávají univerzální kategorie, analogické momentům světového ducha, věčného „Logu“, případně jsou víceméně zásadní prvky společenského života omezeny na učenecké teoretizování. „Síla poznání“ je označena za „sílu zrození“. Pod pojmem „vytváření“ se rozumí „tvůrčí svrchovanost myšlení“. Jestliže se něco jeví jako dané, musí být všechna jeho určení ustavená na základě teoretického systému, v posledním důsledku vyvozená z matematiky; všechny konečné veličiny lze prostřednictvím infinitezimálního počtu odvodit z pojmu nekonečně malého, a právě toto je jejich „vytvoření“. Ideálem je jednotný systém takto všemocné vědy. A protože vše na předmětu se rozpustilo v jeho myšlenkové určení, není výsledkem této práce nic pevného, materiálního; určující, pořadající, sjednocující funkce je tím jediným, z čeho vše pramení, k čemu směřuje všechno lidské úsilí. Výroba je výrobou jednoty; a výroba sama je výrobkem.¹⁰ Pokrok v uvědomění svobody spočívá podle této logiky vlastně v tom, že učenec bude stále víc schopen vypovídat, ve tvaru diferenciálních kvocientů, o chatrném výrezu světa, který se nachází před jeho zrakem. Zatímco ve skutečnosti je povolání vědce nesamostatným pracovním oborem, částí dějinné aktivity člověka, zde zastupuje celek práce. Pokud má v příští společnosti rozum opravdu definovat události, je také toto hypostazování Logu na místo skutečnosti zamaskovanou utopií. Možnost přítomného

¹⁰ Srov. Herman Cohen, *Logik der reinen Erkenntnis*, Berlin 1914, s. 23 a další.

sebezpoznaní člověka však nenabízí zmatematizovaná přírodní věda, která vystupuje jako věčný Logos, nýbrž kritická teorie stávající společnosti vedená zájmem o rozumné poměry. Izolované nahlížení jednotlivých činností a oborů i jejich obsahů a předmětů vyžaduje, upřímně řečeno, konkrétní vědomí jejich omezené platnosti. (148) Je třeba přejít ke koncepci, v níž bude opět překonána jednostrannost, která nutně vzniká odtržením dílčích intelektuální výhod od společenské praxe. V představě teorie, jak se nevyhnutelně sama vyjevuje učenci v rámci jeho vlastního oboru, skýtá důležitý výchozí bod nového pojetí vztah mezi faktem a pojmovým řádem. I dnes vládoucí teorie poznání si uvědomila problematiku tohoto vztahu. Znovu a znovu se zdůrazňuje, že předměty, které pro jednu disciplínu představují v nejbližší době stěží řešitelné problémy, druhá považuje za triviální fakta. Souvislosti, které řeší vědecká fyzika, pokládá biologie za samozřejmé. To stejné platí v samotné biologii pro fyziologické problémy ve vztahu k psychologickým. Společenské vědy považují celek živé a neživé přírody za daný a zajímají se o vybudování vztahu mezi člověkem a přírodou a lidmi navzájem. Pojem teorie však nelze dále rozvíjet poukazem na relativní vztah mezi teoretickým myšlením a skutečností, buržoazní vědou přijatý jako imanentní, nýbrž úvahou, že tento vztah se netýká osamoceneného vědce, ale poznávajících jedinců obecně. Celek smyslového světa, jak existuje pro člena buržoazní společnosti a jak je vykládán v interakci s tradičním pojetím světa, vnímá subjekt jako úhrn daností; je zde a musí být brán na vědomí. Pořádající myšlení každého jednotlivce je součástí společenských reakcí, které směřují k hladkému přizpůsobování se potřebám. Avšak mezi jedincem a společností zde spočívá jeden podstatný rozdíl. Stejný svět, který je pro jedince existencí o sobě, již musí vzít na vědomí a brát na ni zřetel, je v podobě, v níž existuje a přetrvává, produktem všeobecné společenské praxe. (149) Všechno, co v prostředí vnímáme, města, vesnice, pole a lesy, nese na sobě cejch zpracování. Lidé jsou výsledkem chodu dějin nejen svým oblékáním a vystupováním, uzpůsobením a cítěním, nýbrž od tisíciletého společenského životního běhu nelze oddělit ani způsob, jak vidí a slyší. Fakta, která nám předkládají smysly, jsou dvojnásobně společensky zformovaná: dějinnou povahou vnímaného předmětu a dějinnou povahou vnímajícího orgánu. Obojí je formováno nikoli pouze přirozeně, ale i lidskou aktivitou; samo sebe však individuum během vnímání zakouší jako pasivně přijímající. Protiklad pasivity a aktivity, přítomný v teorii poznání jako dualismus smyslovosti a rozumu, neplatí ve stejné míře pro společnost jako pro individuum. Tam, kde se jedinec vnímá jako pasivní a závislý, tam je společnost, jež se přece z jedinců skládá, činným subjektem, třebaže nevědomým, a potud i nejednotným. Tento rozdíl v existenci člověka a společnosti je výrazem rozpolcenosti, která byla až dosud historickým formám společenského života vlastní. Existence společnosti se buď zakládala na bezprostředním útlaku, nebo byla slepým výplodem protikladných sil, nikdy však nebyla výsledkem vědomé spontaneity svobodných jedinců. Význam pojmů pasivita a aktivita se tedy mění podle toho, zda se vztahují na společnost nebo na jedince. V buržoazním pojetí hospodářství je aktivita společnosti slepá a konkrétní, aktivita jedince abstraktní a vědomá. Součástí lidské produkce stále zůstává plánování. Pokud je fakt, který jedinec považuje za zjevný prvek teorie, společenským produktem, pak musí být rozumný, i třeba jen v omezeném smyslu. Ve skutečnosti společenská praxe vždy skrývá také dosažené a aplikované vědění; vnímaný fakt je proto ještě před svým vědomým teoretickým zpracováním, který provádí poznávající subjekt, spoludefinován lidskými představami a pojmy. (150) To se nevztahuje pouze na přírodovědecký experiment. Takzvaná čistota sledu faktů, ke které se má dospět experimentem, je zcela jistě odvislá od technických podmínek, zjevně souvisejících s materiálním procesem výroby. Zde se ale lehce zamění otázka po zprostředkování faktického skrze společenskou praxi v jejím celku s otázkou po ovlivnění pozorovaného předmětu měřicím nástrojem, tedy se zcela specifickým nebezpečím. O nic úžeji než problém vnímání vůbec (včetně každodenního vnímání) nesouvisí s výše uvedeným poslední z problémů, kterým

neustále propadá sama fyzika. Z fyziologického hlediska pracuje lidský smyslový aparát již delší dobu stále ve vleku fyzikálních pokusů. Postup, při němž se oddělují a slučují díly prováděného pozorování, opomíjí se jedno a vyzdvihuje druhé, je výsledkem moderního způsobu výroby stejně, jako je vnímání muže z nějakého kmene primitivních lovců a rybářů odrazem jeho existenčních podmínek. Větu, že nástroj je prodloužením lidského orgánu, je potom možné obrátit, také orgány jsou prodloužením nástrojů. Na vyšších stupních civilizace nevědomě udává vědomá lidská praxe nikoli pouze subjektivní složku vnímání, nýbrž ve větší míře také jeho předmět. To, co vidí člen průmyslové společnosti denně kolem sebe, sídliště, tovární haly, vlnu, jateční dobytek, lidi, a ovšem nejen samotná těla, nýbrž i pohyb, v němž jsou vnímána, od podzemních drah, těžních klecí, automobilů až k letadlům, tento smyslový svět v sobě obsahuje prvky uvědomělé práce a není reálně chtít určit, co z toho přináší nevědomé přírodě a co společenské praxi. Dokonce i tam, kde se jedná o zkušenost s přírodními předměty jako takovými, je jejich přirozenost daná kontrastem se světem společnosti a potud na něm závislá.

(151) Jedinec však pojímá smyslovou skutečnost jako pouhé řazení faktů v pojmové řady. I ony se vyvinuly, ovšem v proměnlivých souvislostech, v průběhu života společnosti. Když se navíc uspořádání do rozumových systémů, posouzení předmětů, odehrává zpravidla s velkou samozřejmostí a podivuhodnou shodou mezi členy dané společnosti, není harmonie jak mezi vnímáním a tradičním myšlením tak i mezi monádami, čili jednotlivými poznávacími subjekty, žádnou metafyzickou náhodou. Moc zdravého lidského rozumu, *common sense*, pro nějž neexistuje žádné tajemství, a mimo to obecná platnost názorů v oblastech, které bezprostředně nesouvisejí se společenskými silami, jako například v přírodních vědách, jsou sjednané tím, že předmětný svět, který má být posouzen, vyplývá do velké míry z činnosti opřené o myšlenky shodné s těmi, jejichž prostřednictvím byl jedinec rozeznán a pochopen. V Kantově filosofii je tento stav zobrazen idealistickou formou. Nauka o čistě pasivní smyslovosti a aktivním rozvažování u něj navozuje otázku, odkud bere rozvažování takovou jistotu, s níž jednou pro vždy do svých pravidel uzavírá rozmanitost obsaženou ve smyslovosti. Kant výslovně popírá tezi předzjednané harmonie, toho „systému předurčujícího čistý rozum“, jemuž se přizpůsobovaly předměty, tedy tezi, že myšlení má nepochybně vrozená pravidla.¹¹ Podle Kantova vysvětlení jsou smyslové jevy, dříve než jsou vnímány a vědomě posuzovány, předformovány transcendentálním subjektem čili rozumovou činností.¹² „Transcendentální spřízněnost“, subjektivní předurčenost smyslového materiálu, o které jedinec nemá tušení, se Kant pokusil prokázat v nejdůležitějších kapitolách *Kritiky čistého rozumu*. (152) Obtížnost a temnost, kterými se vyznačují příslušné hlavní složky dedukce a schematismu čistého rozumu po Kantovi, mohou souviset s tím, že Kant si představuje empirickému subjektu nevědomou, nadindividuální činnost pouze v idealistické formě vědomí o sobě, jako čistě duchovní instanci. Poplatně teoretickému bádání své doby nevidí realitu jako produkt v celku sice chaotické, v jednotlivostech však cílené společenské práce. Právě tam, kde Hegel spatřuje lest světově dějinného objektivního rozumu, vidí Kant „umění skryté v hlubině lidské duše, jejíž skutečné úskoky přírodě stěží kdy rozmluvíme, nezakryté je budeme mít na očích“.¹³ Kant pochopil, že za rozporem mezi faktem a teorií, který učenec ve své odborné práci zakouší, se skrývá vyšší jednota, obecná subjektivita, na níž závisí individuální

¹¹ Srov. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, *Transzendente Deduktion der reinen Verstandesbegriffe*, § 27, B 167. (Kritika čistého rozumu, Transcendentální dedukce pojmů čistého rozvažování.)

¹² *Ibid.*, *Der Deduktion der reinen Verstandesbegriffe* zwieter Abschnitt, 4. Vorläufige Erklärung der Möglichkeit der Kategorien als Erkenntnisse a priori, A 110. (KČR, Druhý díl dedukce pojmů čistého rozvažování, 4. Předběžné vysvětlení možnosti kategorií jako poznání a priori.)

¹³ *Ibid.*, *Von dem Schematismus der reinen Verstandesbegriffe*, B 181. (KČR, O schematismu pojmů čistého rozvažování.)

poznání. Společenská aktivita se vyjevuje jako transcendentální moc, tedy jako souhrn duševních faktorů. Kantovo tvrzení, že její působení je obestřeno temnotou, tedy že je přes veškerou racionalitu iracionální, však nepostrádá pravdivé jádro. Buržoazní způsob hospodaření není navzdory veškerému důvtipu soupeřících jedinců ovládnán žádným plánem, nesměruje vědomě k obecnému cíli; život celku v něm probíhá takřka náhodně, jaksi zakrněle a s bezpočtem obtíží. Vnitřní problémy, kterými jsou zatíženy nejvyšší pojmy Kantovy filosofie, především pojem já transcendentální subjektivity, čistého či původního vnímání, vědomí o sobě, ukazují na hloubku a upřímnost jeho myšlení. Podvojný charakter těchto Kantových pojmů, které na jedné straně vyznačuje nejvyšší jednota a cílevědomost, na straně druhé cosi temného, nevědomého, neprůhledného, přesně vystihuje rozporuplnost lidské aktivity v současnosti. (153) Součinnost lidí ve společnosti je způsobem existence jejich rozumu, tímto směrem vynakládají své síly a potvrzují svou bytnost. Zároveň se však tento proces svými výsledky jim samým odcizuje, ukazuje se jim jako plýtvání pracovní silou a lidskými životy, ve válečných stavech a v celé té nesmyslné bídě jako nesmiřitelná přírodní síla, jako nadlidský úděl. Právě Kantova teoretická filosofie, jeho analýza poznání tento rozpor odráží. Neřešená problematika vztahu aktivity a pasivity, apriorního a smyslového, filosofie a psychologie, není proto subjektivní Kantovou nedostatečností, nýbrž nutně vyplývá z podstaty věci. Hegel odhalil a rozvíjel tyto rozpory, ale nakonec je ve vyšší duchovní sféře smířil. Z rozpaků nad obecným subjektem, který hájil Kant, ačkoli ho nedokázal náležitě označit, se Hegel osvobodil ustanovením absolutního ducha jako nejvyšší skutečnosti. Podle něj se obecné již adekvátně rozvinulo a je identické s tím, co se udává. Rozum už nemusí být vůči sobě pouze kritický; u Hegela se stal přitakávajícím, ještě předtím, než je potvrzena rozumnost skutečnosti. Tváří v tvář reálně nadále přetrvávajícím rozporům lidské existence, tváří v tvář bezmoci jedinců nad vlastnoručně vydobytými poměry se toto řešení jeví jako osobní přesvědčení, jako soukromé příměří mezi filosofem a nelidským světem. Jak bylo dovozeno, uspořádání faktů do předem připravených pojmových systémů a revize těchto systémů, jejich zjednodušování či očišťování od rozporů, je součástí všeobecné společenské praxe. Při rozpadu společnosti do skupin a tříd je zjevné, že výsledky teoretické práce mají odlišné vztahy ke společenské praxi, že závisí na skupinové či třídní příslušnosti. Dokud se měšťanská třída uvnitř feudální společnosti teprve utvářela, měla čistě vědecká teorie, jež s ní nastupovala, tendenci rušit všechny dosavadní epochy, tendenci agresivní vůči staré podobě praxe. Určující lidský typ našla v liberalismu. (154) Dnešní vývoj dalece přesahuje průměrnost existence, jež je v konkurenci s jinými existencemi odkázána na zlepšování materiálního výrobního aparátu a výrobků. Soudobý vývoj určují národní a nadnárodní spory mezi vládnoucími klikami na rozličných průmyslových a státních úrovních rozhodování. Pokud se teoretické myšlení nevztahuje na nanejvýš odborné účely, které souvisejí s těmito boji, v první řadě na válku a válečný průmysl, zájem o ně upadá. Na utváření a rozvíjení rozumových schopností nezávisle na možnostech využití se vynakládá méně energie. Tyto rozdíly, k nimž lze přiřadit ještě mnoho dalších, ale nic nemění na tom, že teorie v tradiční podobě sehrává ve společnosti kladnou roli, ať již při posuzování skutečnosti na základě zažitého pojmového a úsudkového aparátu působícího i na nejjednodušší úrovni vědomí, nebo při vzájemném působení, které probíhá mezi fakty a teoretickými formami na pozadí každodenních pracovních úkolů. Do této intelektuální činnosti vstupují nezbytné potřeby a účely, zkušenosti a dovednosti, obyčejy a sklony, jež odpovídají současné podobě lidského bytí. Jako materiální nástroj produkce představuje možnost být prvkem nikoli pouze současného, nýbrž i spravedlivějšího, různorodějšího a harmoničtějšího kulturního celku. Dokud se toto teoretické myšlení vědomě neupíná na vnější zájmy, které jsou vzdáleny jeho předmětu, nýbrž se skutečně drží problémů, jak se vyskytují během rozvoje oboru, a

v souvislosti s tím pak předkládá nové problémy a přepracovává staré pojmy, je-li to nezbytné, smí po právu chápat výdobytky buržoazní doby jako svou legitimaci a být si jisto samo sebou. To je ovšem hypotéza, nikoli nepochybná skutečnost. Hypotetický charakter lze však v leckterých ohledech kompenzovat. Nejistota není větší, než jaká být musí vzhledem k existujícím intelektuálním a technickým prostředkům, jež obecně prokázaly svou použitelnost, a samo stanovení takových hypotéz, ať je jejich pravděpodobnost třeba jen nepatrná, je pro společnost nutný a cenný výkon, které sám o sobě vůbec není hypotetický. (155) Vytváření hypotéz a teoretické úsilí vůbec je prací, která má za stávajících společenských podmínek významné uplatnění, čili po níž je poptávka. Ať je po zásluze oceněna či zcela přehlížena, sdílí osud jiných konkrétních, v rámci možností užitečných prací, které se v tomto hospodářství ztrácejí. Přece se však prosazují a spolupůsobí v celku ekonomického procesu, který probíhá za daných historických podmínek. Nijak to nesouvisí s otázkou, zda je samo vědecké úsilí v přísném slova smyslu produktivní. Po ohromném množství takzvaných vědeckých poznatků je v tomto řádu věcí poptávka; jsou nejrůznějšími způsoby honorovány, vyhrazuje se jim ta část zboží, které vzniká skutečně produktivní prací. A to aniž by se jakkoli prokázala jejich produktivita. Také prázdný chod určitých složek univerzitního provozu, stejně jako nicneřikající důvtip, metafyzické a anti-metafyzické ideologizování mají spolu s jinými rozpory nevyhnutelně zakořeněnými ve společnosti svůj sociální význam, aniž by v přítomné době skutečně byly přiměřené zájmům některé společenské většiny, jež by stála za zmínku. Činnost, která přispívá k existenci společnosti v jejích stávajících formách, nemusí být veskrze produktivní, což znamená, že nemusí vytvářet dále použitelné hodnoty. Přesto může náležet řádu společnosti a rozvíjet jeho možnosti, jak je tomu v případě skutečně odborné vědy. Nuže, existuje lidské jednání,¹⁴ jehož předmětem je samotná společnost. Nesměřuje pouze k odstranění všemožných nepravostí, ty se mu zdají být víceméně nutně spjaté s celkem společenského zřízení. (156) Jestliže něco vyplývá ze struktury společnosti, pak přece buď s vědomým záměrem nebo svým objektivním významem směřuje k tomu, aby v něčem zlepšilo fungování této struktury. Kategorie lepšího, užitečného, smysluplného, produktivního, cenného, platné v daném řádu, jsou mu samy víceméně podezřelé a v žádném případě nefigurují jako mimovědecké předpoklady, jimiž by se nemělo nijak zabývat. Jedinec se zpravidla vyznačuje tím, že přijímá základní určení své existence za dané a usiluje o její naplnění; své osvobození a svou hrdost *spojuje* s výkonem všech úkolů spjatých se svým místem ve společnosti, a přestože mnohdy rázně kritizuje, jeho kritika se soustřeďuje jen na jednotlivosti, zatímco dál rádně vykonává určené úkoly; na rozdíl od toho každé kritické jednání zcela postrádá důvěru v opory, které lidem poskytuje jednou provždy ustavený a dále plynoucí život ve společnosti. Diference mezi jedincem a společností, kvůli níž přijímá jedinec pole vymezená své aktivitě jako přirozená, se v kritické teorii relativizuje. Rámec ustavený slepou souhrou dílčích okolností, to znamená danou dělbu práce a třídní rozdíly, chápe tato teorie jako funkci, která může podléhat cíli stanovenému rozumem v souladu s lidským jednáním a v rámci možností také na základě promyšleného rozhodnutí. Dvojznačná povaha společenského celku v jeho aktuální podobě vede u kriticky jednajících subjektů k uvědomělému rozporu. Tím, že současný výrobní systém a na něm založený kulturní celek nahlížejí jako produkt lidské práce, jako zřízení, které si lidstvo této epochy ustanovilo a ke kterému bylo oprávněno, sami se s celkem identifikují a chápou ho jako Vůli a Rozum; je jejich vlastním světem. Zároveň zakoušejí, že společnost lze přirovnat k nelidským přírodním procesům, k pouhým mechanismům, neboť kulturní formy spočívající na boji a útlaku nejsou svědectvím o jednotné, sebevědomé vůli; toto není jejich svět, nýbrž svět kapitálu. (157)

¹⁴ Toto jednání je nadále označováno jako „kritické“. Spíše než idealistická kritika čistého rozumu se jím rozumí dialektická kritika politické ekonomie. Vymezuje zásadní vlastnost dialektické teorie společnosti.

Dosavadní dějiny vlastně nelze pochopit, pochopitelní jsou v nich pouze jedinci a jednotlivé skupiny, a ani to ne beze zbytku; svou vnitřní závislostí na nelidské společnosti totiž zůstávají i ve svém vědomém jednání jejími mechanickými funkcemi. Každá identifikace je proto rozporuplná, jde o rozpor, kterým se vyznačují všechny pojmy kritického způsobu myšlení. Ekonomické kategorie práce, hodnoty a produktivity jsou tak pro ně právě tím, čím v tomto řádu jsou, a kritické myšlení pokládá každý jiný výklad za nevhodný idealismus. Prosté přijetí se přitom jeví jako nejhrubší nepravda: kritické uznání kategorií ovládajících společenský život znamená zároveň jejich odsouzení. Takto je dialektický charakter sebeinterpretace současného člověka v konečném důsledku příčinou temné povahy kantovské kritiky rozumu. Rozum nemůže sám sebe prohlédnout, dokud lidé jednají jako členové nerozumného organismu. Organismus jako přirozeně vyrůstající a zanikající jednota není předobraz společnosti, ale mrtvolná forma bytí, od níž se společnost musí emancipovat. Jednání, které v souvislosti s touto emancipací směřuje ke změně celku, může využít teoretické práce, rozvíjené uvnitř řádu stávající skutečnosti. Ta však musí být zbavena pragmatického charakteru, který je spojen s představou tradičního myšlení jako společensky užitečné profese. Jak je vidět, pro běžné teoretické myšlení je z vnějšku daná jak geneze určitého stavu věcí, tak také praktická aplikace pojmového systému, jímž je stav věcí uchopován, a stejně i úloha tohoto systému v praxi. Takové odcizení, ve *filosofické* terminologii vyjádřené jako odtržení hodnoty a bádání, vědění a jednání a dalšími protiklady, ochraňuje učence před dotyčnými rozpory a propůjčuje jeho práci pevný rámec. Myšlení, které na ně nepřistupuje, ztrácí půdu pod nohama. Co jiného může představovat teoretická metoda, která se v neposlední řadě zabývá určováním faktů podle co nejjednoduššího a co nejvíce odstupňovaného pojmového systému, než bezcílnou intelektuální hru, napůl pojmové básnictví, napůl bezmocné vyjádření stavu mysli? (158) Zkoumání sociální podmíněnosti faktů a stejně tak teorií by mohlo být námětem výzkumného problému, ba celého pole teoretické práce, lze však stěží odhadnout, jak dalece by se studie tohoto druhu mohly zásadněji odlišovat od jiného odborného úsilí. Výzkum ideologií nebo sociologie vědění, které byly vyňaty z kritické teorie společnosti a ustaveny jako samostatné disciplíny, netvoří protiklad k běžnému provozu pořadající vědy, ať už ze své podstaty či aby dostaly své cti. Sebereflexe myšlení je tím redukována na odhalování vztahů mezi svým přesvědčením a společenským postavením. Struktura kritického jednání, jehož záměry přesahují vládnoucí společenskou praxi, není podobným sociálním disciplínám o nic bližší než přírodním vědám. Jeho protiklad k tradičnímu pojmu teorie nepramení ani tak z odlišnosti předmětu jako z odlišnosti subjektu. Stoupenci kritického jednání nechápou fakta, vyplývající ze společenské práce, tak vnějškově jako učenci a zástupci všech ostatních povolání, kteří všichni uvažují stejně malicherně. Usilují o novou organizaci práce. Pokud se však fakta, daná ve vnímání, chápou jako produkty, které náležejí zásadně pod lidskou kontrolu a budou pod ni spadat i v budoucnu, ztrácejí charakter pouhé faktičnosti. Zatímco odborník „jako“ vědec nahlíží společenskou skutečnost jako vnější a „jako“ občan v ní prosazuje svůj zájem politickou cestou, členstvím v politických stranách nebo v dobrovolných občanských spolcích a účastí ve volbách, aniž by oba tyto a některé další své způsoby jednání skloubil hlouběji než prostřednictvím psychologické interpretace, je dnešní kritické myšlení motivováno pokusem skutečně překlenout napětí, překonat protiklad mezi jedinci vlastní cílevědomostí, spontaneitou, rozumností a společensky nezbytnými vztahy v procesu práce. (159) Kritické myšlení obsahuje pojem člověka, který je sám se sebou v rozporu dotud, dokud se tato identita nevytvoří. Pokud k člověku patří rozumové jednání, je existující společenská praxe, která až do nejmenších důsledků formuje jeho život, nelidská a tato nelidskost zpětně působí na vše, co se odehrává ve společnosti. Intelektuální a materiální lidská činnost bude vždy mít něco vně, totiž přírodu, souhrn dosud ještě neovládnutých faktorů, s nimiž se společnost vypořádává. Pokud k nim však jako nějaká další část přírody patří výlučně na lidech

samotných závislé poměry, jejich pracovní vztahy, chod jejich vlastních dějin, není tato vnějškovost pouze naddějinnou, věčnou kategorií - tou není v daném smyslu ani holá příroda - nýbrž znamením ubohé bezmoci; ocitnout se v ní odporuje lidskosti a rozumu. Buržoazní myšlení je vedeno tak, že v reflexi svého vlastního subjektu dospívá s logickou nutností k egu, které se považuje za autonomní. Ve své podstatě je abstraktní a jeho principem je individualita, od dění odtržená, naparující se, jako by byla příčinou světa, ba světem samotným. Bezprostředním protikladem mu je smýšlení, které je bezproblémovým vyjádřením již ustaveného společenství, jako je třeba nacistická ideologie. Míni vážně rétorické My. Mluvu považuje za orgán veřejnosti. V rozdrobené společnosti přítomné doby je toto myšlení falešně harmonické a iluzivní, především v otázkách týkajících se společnosti. Kritické myšlení a jeho teorie stojí proti oběma typům. Není funkcí ani izolovaného jedince ani množství jedinců. Naopak, vědomě je jeho subjektem konkrétní jedinec definovaný skutečnými vztahy k jiným jedincům a skupinám, prosazující se v konkrétní třídě a v důsledku takto zprostředkovaně propojený se společenským celkem a s přírodou. (160) Není bodem, jímž je v buržoazní filosofii třeba Já, znázornit ho znamená konstruovat dějinnou přítomnost. Ani myslící subjekt není místem, v němž se sjednocuje vědění a předmět, z něž by posléze bylo možné dospět k absolutnímu vědění. Toto zdání, ve kterém žije už od Descarta idealismus, je ideologií v přísném smyslu slova, omezená svoboda buržoazního jedince se zde zjevuje v podobě naplnění svobody a nezávislosti. Přitom však Já, ať se uplatňuje čistě jako myslící nebo nějakým jiným způsobem, si v neprůhledné a bezvědomé společnosti nemůže být jisto samo sebou. V myšlení o člověku se subjekt a objekt rozcházejí; jejich identita se nachází v budoucnosti a ne v přítomnosti: Metodu, která vede k jejich sjednocení, lze karteziánským jazykem nazvat vyjasňování, což ale skutečně kritické myšlení nepojímá pouze jako logický, nýbrž zároveň jako konkrétně dějinný proces. V jeho průběhu se mění celá sociální struktura i samotný postoj teoretika ke společnosti vůbec, tedy mění se subjekt i úloha myšlení. Přijetí bytostné neměnnosti vztahu mezi subjektem, teorií a předmětem odlišuje karteziánské myšlení od jakékoliv dialektické logiky. Jak ale souvisí kritické myšlení se zkušeností? I pokud nemá být čistě pořadající, nýbrž mělo by ze sebe čerpat své směřování a účely, které přesahují zaběhnutý řád, pak přesto zůstane vždy uzavřeno do sebe, jako v idealistické filosofii. Pokud se neuchýlí k utopickým představám, propadne formalistickému preludu. Pokus legitimně stanovit praktické cíle prostřednictvím myšlení je odsouzen k neúspěchu. Nespokojuje-li se myšlení s rolí, která mu je ve stávající společnosti přisouzena, nerozvíjí-li se ve smyslu tradiční teorie, nutně se vrací k dávno překonaným iluzím. Tato reflexe myšlení se dopouští té chyby, že mu rozumí v odborně izolované a tedy spiritualistické podobě, v níž se rozvíjí za podmínek současné dělby práce. (161) Ve společenské skutečnosti nezůstala síla představivosti nikdy uzavřena do sebe, nýbrž vždy fungovala jako nesamostatný moment zařazený do procesu práce, který má svou vlastní tendenci. V protikladných hnutích pokrokových a zpátečnických epoch a sil udržuje, stupňuje a rozvíjí lidský život. V historických formách existence společnosti sloužila většina vyráběného spotřebního zboží jen malé skupině lidí a toto pojetí života ovládalo i myšlení, vtisklo svou pečeť filosofii a náboženství. V hloubce se však již od počátku probouzelo úsilí zpřístupnit požitky většině; při vši materiální účelnosti třídního rozdělení se nakonec každá jeho forma ukázala jako nepřiměřená. Otroci, nevolníci i občané setřásli své jho. Také toto úsilí ovlivnilo podobu kultury. Zatímco nyní, v novějších dějinách, se po každém jedinci požaduje, aby úmysly celku přijal za vlastní a poté je zpětně v celku znovuobjevil, existuje možnost, že směřování společenského pracovního procesu, které se zformovalo bez konkrétní teorie a prosadilo se v soupeření nepřátelských sil, na jehož obraty mělo tu a tam rozhodující vliv zoufalství mas, bude vědomě akceptováno a stane se cílem. Myšlení něco takového samo nespřádá, jeho funkcím je to více méně cizí. Lidé dospívají během dějin k poznání svého konání

a začínají tak chápat rozpornost své existence. Buržoazní hospodářství se soustředilo na to, aby jedinci, tím že se starají o vlastní štěstí, udržovali život společnosti. V této struktuře však spočívá dynamika, díky níž se nakonec v míře charakteristické pro staré asijské dynastie nakupí na jedné straně fantastická moc a na straně druhé materiální i intelektuální bezmoc. Původní přínosnost takto organizovaného životního procesu se promění v nevýhodu a překážku. Lidé obnovují svou vlastní práci realitu, která je v rostoucí míře zotročuje. A přece je v náhledu na úlohu zkušenosti mezi tradiční a kritickou teorií rozdíl. (162) Hlediska, jimiž se na základě analýzy dějin řídí kritická teorie a chápe je jako cíle lidských aktivit, především myšlenka rozumného, všeobecně přijatelného společenského zřízení, jsou lidské práci imanentní, aniž by si je jedinci či společenský duch dokázali správně uvědomovat. K pocíťování a chápání těchto tendencí patří určitý zájem. Marx a Engels učí, že takový zájem nutně vzniká v proletariátu. Na základě svého postavení v moderní společnosti pocíťuje proletariát souvislost mezi prací, která poskytuje lidem v jejich boji s přírodou stále mocnější nástroje, a pokračujícím obnovováním zastaralého společenského zřízení. Nezaměstnanost, hospodářské krize, zbrojení, teroristické vlády, celkové postavení mas nejsou vyvolány nedostatečnými technickými možnostmi, jak tomu mohlo být v dřívějších epochách, nýbrž vzhledem k přítomnosti už zcela nepřiměřenými poměry, za nichž probíhá produkce. Využití celku duševních a fyzických prostředků k ovládnutí přírody brání to, že za stávajících poměrů podléhají dílčím, protikladným zájmům. Výroba není uzpůsobena životu většiny tak aby zároveň zabezpečovala i nároky jednotlivců, nýbrž uzpůsobuje se mocenskému nároku jednotlivců, s tím, že přispívá k bídě života většiny. Za daných vlastnických vztahů to muselo nutně vyplýnout z pokrokového principu, který hlásá, že stačí, aby se jedinci postarali sami o sebe.

Ale ani situace proletariátu nedává společnosti záruku správného poznání. Tomu, aby se vědomí této situace bezprostředně prosadilo, brání ve stejné míře zkušenost smysluprázdnosti jakožto pokračování a růst bídy a nespravedlnosti, shora prosazovaná diferenciací jeho sociální struktury i protiklad osobního a třídního zájmu, který se oslabuje pouze výjimečně. Na povrchu vypadá svět i pro proletariát jinak. (163) Postoj, který by nebyl schopen jeho opravdové zájmy a s tím také zájmy celku společnosti prosadit i jemu samému navzdory, nýbrž čerpal by svou směřovatnost z myšlení a nálad mas, by sám upadl do otrocké závislosti na stávajícím řádu. Intelektuál, který pouze s náboženskou úctou vynáší tvořivou sílu proletariátu a uspokojuje se s tím, že se s ním ztotožní a jeho samého zbožšťí, přehlídí, že každé polevení v teoretické práci, které si dopřává pasivitou svého myšlení, jakož i uhýbání před dočasnou opozicí k masám, do níž ho může postavit jeho vlastní myšlení, činí masy zaslepenějšími a slabšími, než by nutně musely být. Jeho vlastní myšlení náleží k jejich rozvoji jako kritický, kupředu směřující prvek. Fakt, že se zcela podřídí právě platné psychologické úrovni třídy, která v sobě nese sílu ke změně, navozuje u každého intelektuála opojný pocit propojení s nezměrnou silou a probouzí optimismus z vlastního profesního výkonu. Když v dobách nejtěžších porážek prodělají otřes, ocitají se mnozí intelektuálové v nebezpečí, že sociální pesimismus a nihilismus, do nichž upadnou, budou stejně bezbřehé, jako byl jejich optimismus přehnaný. Neunesou fakt, že právě nejaktuálnější, historickou situaci nejhluběji vystihující, nadějně myšlení své nositele v určitých dobách izoluje a ponechává je jen jim samým.

Pokud by se kritická teorie zakládala výhradně na vyjadřování dobových pocitů a představ jedné třídy, nevykazovala by žádný strukturální rozdíl oproti odborné vědě; obě by byly popisem psychických obsahů typických pro určité společenské skupiny, byly by sociální psychologíí. Vztah mezi bytím a vědomím je u různých společenských tříd různý. Myšlenky, jejichž prostřednictvím buržoazie vysvětluje svůj vlastní řád, spravedlivá směna, svobodná konkurence, sladění zájmů a tak dále, dokládají, pokud je vezmeme vážně a skutečně domyslíme do konce jako principy společnosti, svou vnitřní rozpornost a tedy i protikladnost

vůči tomuto řádu. Pouhý popis buržoazního sebevědomí ještě neříká o této třídě pravdu. (164) Stejně tak nezískáme pravdivý obraz existence a zájmů proletariátu, když budeme systematizovat obsahy jeho vědomí. Taková systematizace by byla tradiční teorií se zvláštním pojetím problému proletariátu, ne intelektuální stránkou historického procesu jeho emancipace. To platí především tehdy, když bychom chtěli zúžit svůj pohled a namísto obecné představy o proletariátu přijímat a sdělovat to, co se týká jeho nejpokrokovější části, některé strany nebo jeho vedení. Zaznamenat a zařadit fakta do co nejhodnějšího pojmového aparátu přitom představuje samostatnou úlohu, a schopnost předvídat budoucí sociálně psychologická data jako by dosvědčovala, že právě ona je posledním cílem každého teoretika. Myšlení, budování teorie, zůstává na jedné straně, a jeho předmět, proletariát, na druhé. Jestliže teoretika a pouze jemu vyhrazenou činnost přesto nahlížíme v dynamické jednotě s ovládanou třídou, takže se jeho popis společenských rozporů nejeví pouze jako výraz konkrétní historické situace, nýbrž též jako faktor, který tuto třídu stimuluje a přetváří, potom je jeho funkce důležitá. Průběh střetů mezi nejpokrokovějšími složkami třídy a jedinci, kteří o ní vyslovují pravdu, a rovněž střetů nejpokrokovějších složek včetně jejich teoretiků se zbytkem třídy, lze chápat i jako oboustranný proces výměny, při němž vědomí rozvíjí spolu se svými osvobodivými silami i své hnací, disciplinární, agresivní síly. Jejich vyhrocenost se projevuje v neustálé možnosti napětí mezi teoretikem a třídou, které je jeho myšlení určeno. Jednota sociálních sil, od nichž se čeká osvobození, je - v Hegelově smyslu - zároveň jejich rozporem, existuje pouze jako konflikt trvale ohrožující subjekty, které do sebe pojal. Zřetelně se to odráží v osobě teoretika; jeho kritika je nemilosrdná nejen k vědomým apologetům stávajícího pořádku, nýbrž neméně k uhýbavým, konformistickým či utopickým tendencím ve vlastních řadách. Tradiční podoba teorie, v níž jedním prvkem je formální logika, je součástí stávající podoby výrobního procesu založeného na dělbě práce. (165) Protože i v budoucích epochách se bude muset společnost prosazovat proti přírodě, nebude ani tato intelektuální technika irelevantní, naopak, rozvine se tak dalece, jak jen to bude možné. Naopak teorie, jako moment praxe směřující k novým společenským formám není součástí stávajícího zaběhnutého mechanismu. I když vítězství a porážky představují matnou analogii k úspěchu a selhání vědeckých hypotéz, nemůže opozičního teoretika uklidnit to, že patří k jeho oboru. Nemůže pět odu na přínosnost hypotéz, jež je nutné zamítnout, jako to dělal Poincaré.¹⁵ Jeho povolání je boj, jehož součástí je myšlení, nikoliv myšlení jako něco samostatného, nezávislého. To i přesto, že k jeho jednání přistupují mnohé teoretické prvky v obvyklém smyslu, znalost a předpověď relativně izolovaných faktů, vědecké soudy, způsoby pojetí problému, které se kvůli svým specifickým účelům odklánějí od těch běžných, vyznačují se však stejnou logickou formou. To, co smí tradiční teorie pokládat za platné, svou pozitivní roli ve fungující společnosti, svobodně zprostředkovaný a nefalšovaný záměr uspokojovat obecné potřeby, spoluúčast na životě celku, všechny tyto výdobytky, kterými se věda sama nezabývá a jejichž naplnění se platí a potvrzuje sociálním statutem badatele, jsou pro kritické myšlení sporné. Cíl, kterého chce dosáhnout, rozumný stav, vyplývá sice z nedostatku přítomnosti. Konstatování nedostatků však ještě není obrazem jejich odstranění. Teorie, která takový obraz načrtává, nepracuje ve službě již existující reality; pouze odhaluje její tajemství. Přestože v každém okamžiku přesně vyplouvá na povrch zvrácenost a kal, přestože se každá chyba může vymstít, přesto není celková tendence jednání, intelektuální činnost jako taková, byť by slibovala úspěch, podřízena zdravému lidskému rozumu a nemůže platit za zvyklost o sobě. (166) Naproti tomu teorie, které se mohou nebo nemohou osvědčit ve strojárnách, ve vojenských organizacích, dokonce i v úspěšných filmech, se mění, i když se *rozvíjejí* nezávisle na svém použití, stejně jako teoretická fyzika, ve zřetelný konzum; byť by spočíval jen v poklidné

¹⁵ Srov. Henri Poincaré, *ibid.*, s. 152.

virtuózní práci s matematickými znaky, jež umožňuje spořádané společnosti deklarovat svůj smysl pro humanitu.

Neexistují však podobné příklady toho, jak budeme konzumovat budoucnost, o níž usiluje kritické myšlení. I v rámci existujících technických možností má myšlenka budoucí společnosti jako společnosti svobodných lidí obsah, jemuž je zapotřebí přes všechny změny zachovat věrnost. Za stávajících poměrů se tato idea neustále reprodukuje v podobě názoru, že a jak lze odstranit nejednotnost a iracionalitu. Ztělesňuje v sobě ovšem skutečnost, že směřování k rozumné společnosti vzniká nikoli vně myšlení, za přispění vnějších sil, v jejichž výsledku by se pak myšlení jakoby náhodou zobrazilo, nýbrž že je přináší stejný subjekt, který usiluje o prosazení faktů, o prosazení lepší skutečnosti. Z tajemného souladu myšlení a bytí, rozumu a smyslů, lidských potřeb a osvobozování se z nich v chaotickém hospodářství dneška, ze souladu, který se v buržoazní době jeví jako náhoda, se v době budoucí vyvine stav rozumného úmyslu a uskutečnění. Boj o budoucnost odráží tento stav pokřiveně, zatímco vůle, jež se vztahuje k celkovému uspořádání společnosti, vědomě působí už při budování teorie a praxe, které k ní mají vést. V organizaci a pospolitosti bojujících se navzdory vši disciplíně, která pramení z nutnosti prosadit se, objevuje něco ze svobody a spontaneity budoucnosti. Tam, kde mizí jednota disciplíny a spontaneity, se proměňuje hnutí v záležitost své vlastní byrokracie, v divadelní hru, která patří již k repertoáru novějších dějin.

(167) Životaschopnost vytožené budoucnosti v přítomnosti však není žádnou zárukou. Pojmové systémy pořadajícího rozumu, kategorie, do nichž jsou společně sdružovány mrtvé a živé, společenské, psychologické, fyzikální děje, rozdrobení předmětů a úsudků do oborů jednotlivých vědních oblastí, to vše tvoří myšlenkový aparát, osvědčený a vypilovaný působením ve skutečném pracovním procesu. Tento pojmový svět utváří obecné povědomí, má základnu, na níž se jeho představitelé mohou odvolat. Také zájmy kritického myšlení jsou obecné, ale nikoli obecně nahlížené. Pojmy, které vznikají pod jeho vlivem, kritizují přítomnost. Marxistické kategorie třídy, vykořisťování, nadhodnoty, zisku, zbídačování, úpadku jsou články pojmového celku, jehož smysl nelze hledat v opakování přítomné společnosti, nýbrž v její přeměně ve správnou společnost. Ačkoli kritická teorie nikdy nepostupuje libovolně a náhodně, jeví se vládnoucímu mínění jako subjektivní a spekulativní, jednostranná a zbytečná. Protože odporuje převládajícím myšlenkovým zvyklostem, těm garantům partajního světa, které přispívají k uchování minulosti a zajišťují činnost překonaného řádu, působí jako stranická a nespravedlivá.

Především se ale nemůže prokázat žádným materiálním výkonem. Změna, které se snaží kritická teorie dosáhnout, se neprosazuje ani pozvolně, takže by úspěch byl sice pomalý, ale trvalý. Nárůst počtu více méně zjevných zastánců, kteří tuto teorii pozitivně oponují nebo ji přinejmenším nezatracují, a jejich vliv na vládu, mocenské pozice stran, to vše patří k osudu boje o vyšší úroveň lidského soužití a není to ani začátek teorie. Podobné úspěchy se mohou zpětně ukázat jako zdánlivá vítězství stejně tak jako chyby. Využití hnojení v zemědělství či zavedení nové lékařské terapie ještě zdaleka nemusí mít ideální účinek, a přesto již něco přinášejí. (168) Teorie, kterými začínají podobné technické pokusy, se musí v závislosti na odborné praxi a objevech z jiných oblastí možná zjemnit, upravit nebo zavrhnout, ale vzhledem k výrobku se alespoň ušetří množství práce, mnohá nemoc bude vyléčena nebo bolest zmírněna.¹⁶ Naopak teorie, která směřuje k proměně celku společnosti, přináší nejprve zostření boje, s nímž je spojena. Z teorie může rovněž zprostředkovaně vyplývat zvyšování materiální úrovně, které pramení ze zvýšené odolnosti určitých sociálních skupin, avšak ani to nejsou společenské sektory, z jejichž stálého rozšiřování by nakonec

¹⁶ Podobně se to má s národně ekonomickými a finančně technickými postupy a s jejich využitím v hospodářské politice.

vzešla nová společnost. Podobné představy nechápou zásadní rozdíl mezi nejednotným celkem společnosti, v níž slouží materiální a ideologická moc k zachování privilegií, a sdružením svobodných lidí, v němž každý má stejnou možnost se rozvíjet. Od abstraktní utopie se tato myšlenka liší tím, že dokládá možnost svého uskutečnění za současného stavu lidských výrobních sil. Kolik tendencí k ní může přispět, ke kolika přechodům dojde, jak žádoucí a o sobě cenné mohou být jednotlivé předstupy - to co z historického hlediska pro tuto myšlenku znamenají, je zjevné teprve poté, až se uskuteční. Jedno má toto myšlení s fantazií společné; obraz budoucnosti pramenící z nejhlubšího pochopení přítomnosti určuje myšlení a jednání i v těch obdobích, v nichž se zdá, že chod věcí vůbec nevede k budoucnosti a založit jakoukoli nauku se jeví snazší než víra v její naplnění. K tomuto myšlení nepatří libovůle a zdánlivá nezávislost, ale svéhlavost fantazie.

Uprostřed vysoce postavených skupin je teoretik ten, kdo musí tuto svéhlavost prosazovat. Ani za těchto poměrů nevládne harmonie. Pokud teoretik vládnoucí třídy dosáhne, třeba i po namáhavých začátcích, relativně jisté pozice, platí pro teoretiky na opačné straně chvíli za nepřitele a zrádce, chvíli za světu vzdáleného utopistu, a definitivně se tento spor nerozhodne ani po jeho smrti.

(169) Historický význam jeho výkonu nemluví sám za sebe; závisí víceméně na tom, jak ho lidé přijmou a zda jednají v jeho smyslu. Nemá žádný předem hotový historický tvar.

Schopnost myšlenkové činnosti, jak ji vyžaduje každodenní praxe nebo život ve společnosti či vědecká práce, se v lidech po staletí rozvíjela realistickou výchovou; selhání vede k bolesti, neúspěchu a trestu. Tento způsob intelektuálního jednání v podstatě spočívá v tom, že se ozřejmí podmínky pro vznik nějakého efektu, který se za stejných předpokladů vždy dostavil, takže je člověk bude moci podle okolností sám navodit. Existuje jakési názorné vyučování pomocí dobrých a špatných zkušeností a organizovaného experimentu. Vztahuje se přitom na bezprostřední individuální sebezáchovu. Smysl pro její rozvíjení si mohli lidé vypěstovat v buržoazní společnosti. Kritická teorie a praxe zahrnuje poznání v tomto tradičním smyslu včetně všech druhů zkušenosti. Ale s ohledem na podstatnou přeměnu, ke které směřuje, odpovídající konkrétní vjem potud neexistuje, dokud skutečně nenastane. Jestliže jíst pudink by znamenalo ochutnávat ho, byla by zkouška v každém případě teprve před námi. Srovnání s podobnými dějinnými událostmi lze učinit pouze ve velmi omezené míře. Proto hraje konstruktivní myšlení ve srovnání s empirií v celku této teorie významnější roli než v životě zdravého lidského rozumu. Zde je jeden z důvodů, proč se v otázkách týkajících se celé společnosti mohou lidé, kteří usilují ve svých vědních oborech nebo ostatních pracovních odvětvích o to, aby dokázali něco významného, jevit vzdor dobré vůli jako omezení a neschopní. Naopak lidé, kteří „přilíši“ mysleli, byli pokládáni za nebezpečné vždy, když byly společenské změny na denním pořádku. Tím se dostáváme k problému vztahu inteligence ke společnosti vůbec.

(170) Teoretik, jehož činnost spočívá v urychlování vývoje, který má vést ke společnosti bez bezpráví, může, jak bylo doloženo, stát v opozici k názorům, jež právě převládají mezi proletariátem. Bez možnosti tohoto konfliktu by nebyla žádná teorie zapotřebí; náležela by bezprostředně těm, kteří ji potřebují. Konflikt nutně nesouvisí s osobním třídním postojem teoretika; nezávisí na formě jeho výdělků. Engels byl *businessman*. Ve vědecké sociologii, která přejímá svůj pojem třídy nikoli z kritiky ekonomie, ale na základě pozorování, nerozhoduje o sociální příslušnosti teoretika ani zdroj příjmů ani věcný obsah jeho teorie, nýbrž formální prvek vzdělání. Možnost dosažení většího přehledu, tedy nejen přehledu průmyslových magnátů, jenž spočívá v poznání světového trhu a v řízení celých států ze zákulisí, nýbrž přehledu univerzitních profesorů a průměrných státních úředníků, lékařů, advokátů a tak dále, má dát vzniknout „inteligenci“, to znamená zvláštní sociální či přímo suprasociální vrstvě. Je-li úkolem kriticky uvažujícího teoretika snížit napětí mezi svým názorem a utlačovaným lidstvem, kterému svým myšlením slouží, pak se váhání ohledně třídy,